

مکتوبات آزرده بنام مولانا نورالحسن کاندھلوی

مولانا نورالحسن کاندھلوی، مولانا مفتی صدرالدین آزرده کے عزیز شاگرد اور مکتوب الیہ تھے۔ مولانا کاندھلوی کے ذخیرہ میں دستیاب آزرده کے خطوط، تالیفات، تحریرات اور فتاویٰ کا تعارف غالب نامہ شمارہ جنوری ۱۹۸۳ء میں شائع ہوا تھا، اس وقت مکتوبات آزرده کا متن نذر قارئین ہے۔

مولانا نورالحسن کا سنہ ۱۲۴۷ھ/۱۸۳۱ء میں مفتی صاحب سے رشتہ تلمذ استوار ہوا نسبت تلمذ ذہنی و فکری ہم آہنگی اور قریبی تعلقات کا وسیلہ بنی، اور دونوں استاد شاگرد زندگی بھر کے لیے زنجیر محبت کے اسیر ہو گئے، رسم التفات بار بار مراسلت و مکاتبت پر مجبور کرتی، اور ایک دوسرے کے خیالات جاننے کی خلش دونوں کو بے چین کئے رہتی تھی۔

مولانا افضل حق خیر آبادی اور مولانا نورالحسن کی قلمی یادداشتوں اور خطوط سے معلوم ہوتا ہے کہ آزرده اور مولانا میں سلسلہ نام و پیام جاری رہتا تھا، یہ روابط و مراسم مولانا نورالحسن کی وفات (۱۲۸۵ھ/۱۸۶۸ء) تک برقرار رہے، اس اڑتیس سالہ عہد ملاقات میں نہ جانے کتنے خطوط ایک دوسرے

لے مولانا نورالحسن خلیف مولانا ابوالحسن بن مفتی الہی بخش کاندھلوی، ربیع الاول ۱۲۴۷ھ/مئی ۱۸۱۲ء میں ولادت ہوئی، ابتدائی تعلیم والد ماجد، اور جد بزرگوار سے حاصل کی سنہ ۱۲۴۵ھ/۱۸۲۹ء میں دہلی کالج

کو لکھے گئے ہوں گے۔ مگر افسوس کہ اس وقت صرف تین خط دستیاب ہیں، جو ایک مجموعہ مکتوبات میں شامل ہیں، ممکن ہے کچھ خطوط بھی اور موجود ہوں اور آئندہ کسی وقت سامنے آئیں۔
 یہ مجموعہ مکتوبات جس میں مفتی صاحب کے خطوط شامل ہیں، مولانا نور الحسن کے سب سے چھوٹے صاحبزادے مولانا ریاض الحسن محمد سلیمان کے قلم کی یادگار ہے، مولانا سلیمان کو بچپن سے علماء و مشاہیر کی تحریریں جمع کرنے کا شوق تھا، وہ مولانا نور الحسن اور اہل خاندان کے نام نامور اشخاص کے خطوط بہت اہتمام سے محفوظ رکھتے تھے، مگر وقت گزرنے کے ساتھ ساتھ کچھ اہم خط ختم و شکستہ ہو چلے تھے، اور کچھ پڑے ہوئے مضامین ہو گئے تھے، اس لیے مولانا سلیمان نے ضروری سمجھا کہ یہ نادر ورثہ کتابی صورت میں محفوظ ہو جائے، چنانچہ مولانا نے تمام خطوط یک جا نقل کر لیے، مرتب کا ارادہ تھا کہ فرصت ملنے پر ان کو دوبارہ ترتیب دیں گے۔
 مگر شاید اس کا موقع نہیں آیا، اور مولانا محمد سلیمان انتقال کر گئے، یہاں سے سامنے ہی لول الذکر ترتیب ہے۔

ص سے لگے، میں نور الانور وغیرہ پڑھتے تھے، سنہ ۱۲۴۰ھ میں مفتی صدر الدین آزادہ اور مولانا خیر آبادی سے معقولات کا درس لیا، ۱۲۵۶ھ/۱۸۴۰ء میں حضرت شاہ محمد اسحاق سے حدیث پڑھی۔ تعلیم سے فراغت کے بعد گورنمنٹ کالج آگرہ میں پروفیسر شعبہ عربی مقرر ہوئے، اس عہدہ سے مستعفی ہو کر محرم ۱۲۶۲ھ/جنوری ۱۸۴۶ء میں ننگر ضلع سہارنپور میں قائم مقام تحصیلدار مقرر ہوئے، جمادی الاخریٰ ۱۲۶۷ھ/اپریل ۱۸۵۱ء میں اس ملازمت کو ترک کیا، اور چند مہینے وطن میں گزارنے کے بعد ذی قعدہ ۱۲۶۷ھ/ستمبر ۱۸۵۱ء میں الور پہنچے، شوال ۱۲۷۳ھ/جون ۱۸۵۷ء تک الور میں قیام رہا۔ پھر وطن آ گئے تھے، اور وفات تک یہیں مقیم رہ کر درس و افادہ میں مشغول رہے۔ ۱۱ محرم ۱۲۸۵ھ/مئی ۱۸۶۸ء کو کاندھلہ میں وفات پائی متعدد تصنیفات اور مولانا کی نقل کی ہوئی پچاس سے زیادہ کتابیں یادگار ہیں۔ تصنیفات کے ضمن میں یہ وضاحت ضروری ہے کہ راقم سطور نے اپنے سابقہ مضامین میں امیر شاہ خاں خوجہ (روح ثلثہ سہارنپور) کے حوالہ سے مانتے مسائل شاہ محمد اسحاق کو بھی مولانا نور الحسن کی تالیف لکھا ہے، مگر امیر شاہ کی وہ روایت درست نہیں ہے۔
 لہٰذا یہ معلومات مجموعہ مکتوبات کی تمہید اور حرف آخر سے اخذ کی گئی ہیں۔

یہ مجموعہ مکتوبات مولانا محمد سلیمان کے قلم سے ۱۳۴۱-۱۳۴۲ سنہی میں سرائے کے اسٹھ اور اوراق، پرنٹشل ہے، فی صفحہ گیارہ سطریں ہیں، کاغذ ٹیلا دیوینز اور تحریر صاف ہے۔

پیش نظر خطوط تمہید اور حرف آخر کے علاوہ دو ابواب پر منقسم ہے، پہلے باب میں مولانا فضل حق خیر آبادی کے انچاس خطوط ہیں۔ ۲۸ خط مولانا نور الحسن کے نام، اور ایک خط مرزا اسفندیار بیگ دیوان ریاست الور کو تحریر ہوا ہے۔ دوسرا باب آٹھ خطوط پر مشتمل ہے، اس میں مفتی صد الدین آزرہ، مولانا فضل عظیم خیر آبادی کے تین تین، مولانا ابوالحسن، والد ماجد مولانا نور الحسن، اور مولانا رحمت اللہ کیرانوی کا ایک ایک خط ہے۔ شروع کے ۴۷ اوراق باب اول کے اور آخری چودہ اوراق باب دوم کے ہیں۔

اس مجموعہ میں منقول خطوط میں صرف مفتی صاحب کے خطوط پر تاریخ تحریر درج ہے، دوسرے خطوط میں اس کا اہتمام نہیں، مرتب نے غالباً اسی کوتاہی کو بے ترتیبی سے تعبیر کیا ہے، اس مجموعہ میں کوئی اور ایسی خامی نظر نہیں آئی، جس کی وجہ سے نئی تدوین و تہذیب ضروری ہو، اگر مولانا سلیمان نے اس نقل میں خطوط کی تاریخ کن محفوظ کر لی ہوتی تو مولانا فضل حق خیر آبادی کی زندگی اور مصروفیات کا مرتب خاکہ سامنے آتا۔ تاہم مولانا فضل حق کے قلم سے گیارہ خطوط محفوظ ہیں، ان کی مدد سے مولانا کے سات خطوط کی تاریخ تحریر معلوم ہوئی، چار پر تاریخ درج نہیں، مولانا خیر آبادی کے اصل خطوط کے مطالعے سے یہ بھی اندازہ ہوا کہ مولانا سلیمان نے نقل خطوط میں خاصی احتیاط برتی ہے،

مولانا خیر آبادی کے خطوط بڑی تعداد میں، طویل زمانہ تحریر پر مشتمل، اور کاتب کے احوال و افکار کے ترجمان ہیں، ان خطوط میں نجی حالات، اہل خانہ، اولاد اور تلامذہ کے تذکرے، ذاتی مصروفیات، تدریس و تصنیف، شعر و سخن، تازہ کلام، ملازمتوں کی تفصیلات، نامساعد حالات، استعفا، جدید ملازمت کی تلاش، رسائل و ذرائع کی جستجو سب کا جتہ جتہ بیان ہے، لیکن مفتی صاحب کے صرف تین خط ہیں، اور ان کا زمانہ کتابت بھی بہت طویل نہیں، اس لیے ان خطوط سے مفتی صاحب کی نسبت معلومات میں کوئی خاص اضافہ نہیں ہوتا، تاہم یہ مکتوبات ایک قابل قدر ورثہ اور مفتی صاحب کی فارسی نثر کا ایک قابل ذکر نمونہ ہیں۔

پیش نظر مکتوبات مفتی صاحب کے مطبوعہ خطوط سے اس لحاظ سے ممتاز ہیں کہ یہ خط سادہ و بے تکلف زبان میں قلم برداشتہ تحریر ہوئے ہیں۔ ان میں تصنع و آدرک گز نہیں، حالانکہ مفتی صاحب کے مطبوعہ مکتوبات اس عہد کی مقفیٰ مسجع انشاز کی یادگار، اور تکلفات و لوازم سے گرا نبار ہیں۔

مولانا نور الحسن کے نام مفتی صاحب کا پہلا اور طویل ترین خط کچھ آپ بیتی و جگ بیتی اور ایک شرعی مسئلہ کی تحقیق پر مشتمل ہے۔ اس خط کی تحریر کے وقت مولانا نور الحسن بنی سنگھ ہاراجہ الور کے ملازم تھے۔ مولانا کو دربار کے بعض آداب کی بجا آوری خصوصاً ہولی دیوالی اور دسہرہ کے موقع پر راجہ کو نذر پیش کرنے میں تامل تھا۔ اس لیے مولانا نے اپنے دونوں استاد مفتی صاحب اور مولانا فضل حق سے مشورہ اور حکم شرعی دریافت کیا، دونوں نے جواب سے نوازا، مفتی صاحب کا درج ذیل پہلا خط اسی سوال کے جواب میں ہے، مولانا خیر آبادی کے جواب میں بھی اس مسئلہ پر اظہار خیال کیا تھا، لکھتے ہیں:

”وٹانیا از حال آنچہ در دسہرہ و ہولی بنظر راجہ ہاگز را نیدہ می شود استکشاف می کنند۔“

شفیقاً! نوکری راجگان و نصاریٰ و غیر ہم از کفار متضمن التزام رسوم تعظیم ظاہری آنان است، کسے کہ نوکر آنان شد لاجرم تعظیم آنان بجا خواهد آورد، والا نوکر نہ خواهد شد، و نخواهد ماند نہی شود کہ کسے کہ نوکر راجہ یا انگریز باشد و روبروے او با آداب مقررہ کونش بجا نیارد۔

و در آوردن زرے بنظر آنان و اعیاد آنان از جملہ رسوم ظاہری است،

۱۔ مثلاً ملاحظہ ہو مکتوب آزرہ

۲۔ مولانا فضل حق اس وقت رامپور میں تھے، جیسا کہ مولانا کے مکتوبات، اور مولانا نور الحسن کی بعض یادداشتوں سے معلوم ہوتا ہے۔ رامپور سے ترک ملازمت کے بعد مولانا نور الحسن کے اصرار پر الور پہنچے تھے۔

ظاہر است کہ اہل اسلام کہ نزد ان کفار باقتضائے نوکری میروند از عظمت
آنها و تذلل خود کارہ می باشند، بیچندان از در آوردن زرے بنظر آنان کراہیت
دارند، و ہدایا کہ اقوام کفار در اعیاد خود بہ تہادی آن مقتاداند، دیگر اند!
تہادی در آن اعیاد متضمن تعظیم آن اعیاد، و اظہار فرح و سرور از تہ دل
در آن ایام است، و اکں بلاشبہ شعار کفر است، این رسم را بر اس قیاس
نتوان کرد۔

این است جواب اجمالی، و جواب تفصیلی انشاء اللہ العزیز بعد ازین
ارسال تواند یافت“ لہ

ترجمہ :

اور دوسرے جو دہرہ اور بھولی میں راجاؤں کو نذر گزاری جاتی ہے،
اس کے متعلق لکھتا ہوں۔

میرے عزیز! راجاؤں اور عیسائیوں وغیرہ کا قبول کی نوکری میں ان
کی روایات کی پابندی، اور ان کا احترام ضروری ہے۔ جو شخص ان کا ملازم ہوگا
وہ یقیناً ان سب کی پابندی کرے گا ورنہ نوکر نہیں ہوگا، اور اگر ہو گیا تو ملازمت
پر نہیں رہے گا۔ یہ ممکن ہی نہیں کہ کوئی شخص راجا یا انگریز کا نوکر ہو۔ اور اس
کے سامنے مقررہ آداب کی تعمیل نہ کرے۔

ان لوگوں کے تہواروں کے موقع پر نذر گزاری دیکھا دے کی رسم ہے، اور
ظاہر ہے کہ جو مسلمان غیر مسلموں کے پاس ملازمت کی تلاش میں جاتے ہیں وہ

لہ مجموعہ مکتوبات، ورق ۲۱۔ الف۔ مکتوب بست دہم مکتوبہ جمادی الاخری ۱۲۷۰ھ/۲ مارچ ۱۸۵۳ء
لہ مولانا کی اس تحریر میں کچھ باہمی ذاتی مسائل کا ذکر ہے، پھر اولامولانا نور الحسن کے مکتوب مورخہ ۲۲
ربیع الثانی ۱۲۷۰ھ کے جواب میں اراضی خالصہ، لاخراجی مضبوط، اور لراضی معانی کا حکم شرعی مختصر تحریر
ہے، ثانیاً نذر بھولی، دہرہ و بھراظہار خیال کیا ہے۔

غیر مسلموں کے احترام پر مجبور ہوتے ہیں۔ اور ان کو نذرانہ پیش کرنے کو نامناسب سمجھتے ہیں غیر مسلم برادریوں میں ان کے تہواروں کے موقعوں پر جو تحفے دینا ضروری ہیں وہ اور چیز ہے۔ ان تہواروں پر تحائف کا تبادلہ ان دنوں کی عظمت اور فرحت و مسرت کی وجہ سے ہوتا ہے۔ اور یہ بلاشبہ کافروں کا طریقہ ہے۔ راجہ کو نذر پیش کرنے کی رسم کو ان تہواروں پر قیاس نہ کرنا چاہئے۔ یہ آپ کے سوال کا اجمالی جواب ہے تفصیلی جواب خداے عزیز نے چاہا تو اس کے بعد روانہ ہوگا۔ لہ

مفتی صاحب کا دوسرا خط ۱۱ رمضان ۱۲۷۱ھ / ۲۸ مئی ۱۸۵۵ء کی یادگار ہے، اس تحریر سے پادری ای ایڈمنڈ — کے خط کے متعلق مفتی صاحب اور دلی کالج کمیٹی کے انگریز افسران کے تاثرات سامنے آرہے ہیں، پادری ایڈمنڈ کا محولہ بالا خط جنگ آزادی ۱۸۵۷ء کے اہم ترین محرمات میں شمار کیا جاتا ہے، اس خط کی تحریر کے وقت مولانا نور الحسن اور مولانا فضل حق خیر آبادی ریاست الوری میں ملازم تھے، ان کی سرکاری ملازمتوں اور حکام رس ہونے کی وجہ سے ایڈمنڈ کی کچھی الوری بھی سنبھلی تو مولانا نور الحسن نے مفتی صاحب اور اپنے احباب سے اس کی حقیقت دریافت کی، مولانا نور الحسن کی ایک یادداشت سے معلوم ہوتا ہے کہ مولانا نے مفتی صاحب اور مولانا فضل عظیم کو ۲ رمضان سنہ ۱۲۷۱ھ (۱۹ مئی ۱۸۵۵ء) میں خط لکھا تھا، دونوں کے جوابات محفوظ ہیں، مفتی صاحب کا جواب آئندہ سطور میں آ رہا ہے، مولانا فضل عظیم کے خط میں تحریر ہے :

لہ یہاں موضوع زیر بحث پر مفصل تحریر کا وعدہ ہے، یہ وعدہ غالباً ایفا نہیں ہوا، مولانا کے مکتوبات میں اس عنوان پر کوئی اور تحریر دستیاب نہیں ہے۔

۲ پادری ایڈمنڈ کے خط کے متن اور تفصیلات، کے لیے ملاحظہ ہو : اسباب بغاوت ہند سرسید احمد مرتبہ فوق کریبی ص ۱۱۱ اور ص ۱۵۵ تا ص ۱۶۴ (دہلی ۱۹۷۱ء)

۳ مولانا فضل عظیم برادر مولانا فضل حق خلیف مولانا فضل امام خیر آبادی، والد سے تعلیم پائی۔ بکمر ضلع سہان پور اور پٹیل میں سرکاری عہدوں پر فائز رہے، مفصل حالات دستیاب نہیں۔ ان کی دو کتابیں وقائع کوہستان (بقیہ حاشیہ ص ۱۶۴ پر)

”در باب چٹھیات پادری کے استفسار رفتہ بود صورتش این است کہ یک لفاظہ چٹھی انگریزی چھاپہ از بنارس بنام من رسیدہ بود؛ چوں لفاظہ آں را وا کردم چٹھی در چھاپہ بنام بود، ہیچ مضمون دریافت نشد و بر لفاظہ آں نام بندہ مرقوم بود، ہیچ ناں آں را بصاحب کلکٹر بہادر نمایم، پرسیدم کہ این چیست؟ فرمودند: این چٹھی پادری است بکار شمانیت، آں چٹھی را گرفتہ بر میز خود نہادند، و مضمون آں معلوم نشد ظاہر اور یافت شد کہ بنام جمیع حکام اہل اسلام ہیچ چٹھیات جاری شدہ اند۔

و از افواہ شنیدہ شد کہ مضمون چٹھیات اینست کہ سرکار انگریزی بشما انواع الطاف و اشفاق نمودہ بمراتب اعلیٰ رسانیدہ است، شمار لایید کہ ملت مسیحی اختیار نمایند، ہر آئینہ ظہور این معنی موجب بہبود و فلاح شما خواهد۔ واسرا علم۔

صاحب کلکٹر آں چٹھی را گرفتہ نزد خود داشتہ اند، و از مضمون آگاہ نکردند
اطلاعا بقلم آمد، لے

ترجمہ :

پادری کے خطوط کے متعلق جو سوال گیا تھا، اس کی حقیقت یہ ہے کہ ایک

صفحہ ۶۹ سے آگے اور کار عظیم یادگار میں، اول الذکر مولف کی حیات میں شائع ہو گئی تھی، مولف نے اس کا ایک نسخہ مولانا نور الحسن کو ارسال کیا تھا۔ کار عظیم کا خطی نسخہ رضا لاٹریبری راپور میں ہے۔

مولانا فضل عظیم شعر و سخن کا ذوق رکھتے تھے، عظیم تخلص تھا، قادر بخش صابر نے گلستان سخن (صفحہ ۲۲) ج ۲ مرتبہ خلیل الرحمن راودی لاہور ۱۹۶۶ء میں اور نواب سید علی حسن خاں نے صبح گلشن (صفحہ ۲۸۹) بمبرپال ۱۲۹۵ھ میں عظیم کا جمالی تذکرہ اور نمونہ کلام درج کیا ہے۔ مولانا نور الحسن کے نام ایک خط میں بھی مولانا فضل عظیم نے اپنی دو تازہ غزلیں نقل کی ہیں۔

لے مجموعہ مکتوبات، مرتبہ دکتور مولانا محمد سلیمان، ورق ۵۲ ب۔ ۵۵۔ الف۔

لفافہ جس میں انگریزی میں چھپا ہوا خط تھا بنا رٹس سے میرے نام پہنچا، اس
اس لفافہ کو کھولا تو اس میں میرے نام انگریزی میں خط بھی تھا، مضمون کا
کچھ پتہ نہ چلا، لفافہ پر میرا نام لکھا ہوا تھا، میں نے اس خط کو اسی طرح کلکٹر
صاحب کو دکھایا اور پوچھا یہ کیا ہے؟ کہا پادری کی چٹھی ہے، تمہارے
کام کی نہیں، اور اس خط کو اپنی میز پر رکھ لیا، اور اس کے مضمون سے
مطلع نہیں کیا۔

عام چرچا ہے کہ تمام مسلمان افسران کے نام اسی طرح کے خطوط بھیجے
گئے ہیں، اور ان کا مضمون معلوم نہیں۔ اڑتی سی خبر یہ بھی سنی گئی ہے کہ ان
خطوط کا مضمون یہ ہے: انگریز حکومت نے تم پر غنایت و نوازش فرما کر
تم کو اونچے عہدوں پر پہنچایا ہے، تم کو چاہئے کہ عیسائی مذہب قبول کر لو، تبدیلی
مذہب تمہاری ترقی اور خوش حالی کا ذریعہ ہوگا — واسدا علم!
کلکٹر صاحب نے اس خط کو اپنے پاس رکھ لیا، اور اس کے مضمون سے
آگاہ نہیں کیا۔

پیش نظر مکتوبات میں سے تیسرے اور آخری خط میں الوفا فی فضائل المصطفیٰ صلی اللہ علیہ
والہ وسلم کا ذکر ہے، مولانا نور الحسن نے مفتی صاحب سے الوفا کا قلمی نسخہ یا اس کی نقل طلب کی تھی،
جواب میں یہ کلمات تحریر ہوئے ہیں، جس میں اصل کتاب کی پیش کش ہے، اور نقل کے لیے
ساز و سامان کے انتظام کی اطلاع بھی مراسلت کے بعد اصل کتاب روانہ ہوئی یا نقل بھیجی گئی،
معلوم نہیں کیا ہوا۔ مولانا نور الحسن کے مملوکہ ذخیرہ کتب سے الوفا کے متعلق راقم سطور کو کوئی اطلاع

۱۔ سرسید کا قول ہے کہ پادری ایڈمنڈ کا خط دارالامارت کلکتہ سے بھیجا گیا ملاحظہ ہو اسباب بغاوت ہند ص ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱

حاصل نہیں ہوئی۔

مجموعہ مکتوبات، باب دوم کی ابتدا مفتی صدر الدین آزرہ کے مکتوبات سے ہو رہی ہے،

سر عنوان ملاحظہ ہو :

”فضل دوم در مکاتیب دیگر فضلاء کرام و علماء عظام، بنام حضرت والدی

ماجدی مولوی محمد نور الحسن صاحب مرحوم۔

مکتوب جناب مستطاب مرجع العلماء، مدار الفضلا، حضرت جناب مولوی

مفتی محمد صدر الدین خان صاحبؒ اے

اس کے بعد بلا کسی تمہید و تعارف مکتوبات نقل کئے گئے ہیں۔

مکتوب اول

”مولوی صاحب مشفق مہربان، جامع فضائل و مناقب سلمکم اللہ تعالیٰ۔

بعد شوق حصول لقائے ہجرت افزائے صوری کہ در قالب تحریر ورنیاید،

واضح خاطر مودت مظاہر باد، بوصول صحیفہ دلکشامست افزا بعد انقضائے

مدت ممتد و دریافت احوال فرخندہ مال آں مرضی الخلال (؟ کنا)۔ ذخیرہ اندوز

انواع طمانیت و انشراح خاطر شدم، بادراک محبت و خیریت آں مجمع الفضائل

سپاس حق سبحانہ تعالیٰ ادا کردم۔

دیر رسیدن رقامت این پیچ در حساب کہ مرقوم خامہ و داد شدہ، ورق ۸۸ الف

فی الواقع کہ بسبب کثرت اشغال متنوعہ کہ بمنزل غیر متناہی است، و بیشتر ازاں

ناایست است، در استخبار و اخبار تاخیر و ادا اما اخلاص و اختصاص

باطنی نیاز مند باین رسوم ظاہری نیست۔

قول محقق مفتی بہ در خصوص نذر سہولی و دہرہ وغیرہ و اعیاد ہنود بسبب

خلجان و تردد، در ذہن و قادملاً حظہ عبارت عینی شرح کنزد و سدا ہدایے

نیروز، کہ ازین لطف خورامواج گرداب عصیاں استفسار شدہ۔
 حال این است کہ برآں مشفق کہ بافضال الہی استیعاب نظر در اقوال فقہاء
 دارند، مخفی نیست کہ ہر گاہ زمان متاخرین از فقہاء مثل صاحب اشباہ و امثال
 او، زمان اجتناب از شبہات نباشد، حیث قال: یسیر ما نناذمان
 اجتناب الشبہات۔ ۱۵

و اے بر حال زمانہ ما، و خصوصاً ساکنان بلاد ہند، کہ روزگار پیشینگان
 این دیار مبتلائے رورق ۳۸ ب، مصیبت عظمیٰ بودہ اند، چہ، اہل ممالک این
 بلاد مخمر اند در غیباںیاں و مشرکاں، و اہل بدع و ہوا و فساد کہ ہمدوش کفالت
 معانی و عطا یک قلم ضبط گردید، و تجارت بسبب فقدان مال معدوم، و کسب
 بضاعت بانکہ وجہ کفالت متوال شد از شرفاء و دشوار جزانیکہ اہل دنیا نوکری
 ہمیں چہ اراضاف را اختیار کنند چارہ نیست،
 امر آں جامع سعادت فطری سہل و آسان است اما عقدہ کہ در کار
 ما افتد عسیر الانحلال۔

اے خانہ خراب نامسلمان شرمے اے خاک در در گہ گہراں شرمے
 عمرت بعبت گزشت تا کے لڈا، شرمے شرمے کہ رفت ایمان شرمے
 وجہ این سہولت و آسانی کارنیک انجام آں مقبول گرام بمعرض تحریر آرم، کہ
 اکابر و اعلائم علمائے حنفیہ اتفاق دارند برینکہ در فتاویٰ عامہ (درق ۴۹ الف) و
 شروح متعارفہ متون کہ توسیع در باب کفر یکبار بردہ اند، اصح و مفتی بہ نیست حکم بکفر
 کسے از اہل ایمان و اسلام تا وقتے کہ منقول نقل صحیح از ائمہ مجتہدین نباشد، نتوان کرد
 و آنچه در فتاویٰ است یا محمول بر تہدید و تغلیط است یا مآول است، چنانکہ

احادیث را کہ در حق اہل کبار و ارشدہ علمائے اہل سنت تاویل کنند۔
 فی الاشباہ نقلا عن الصغری : الکفر شیء عظیم فلا اجعل
 المؤمن کافرا متی وجدت ما دایۃ انه لا بکفر۔ ۱
 فی البحر : ولو كانت تلك الروایۃ ضعیفۃ انتھی۔ ۲
 ولا یکفر احد من اهل القبلة الا بمحذور ما ادخل فیہ و
 حاصل ما ذکرہ اصحابنا فی الفتاوی ان التکفیر یرجع الی
 ما ذکرنا۔ کذا قال صاحب بحر الرائق۔ ۳
 وقال ابن الہمام : یقع فی کلام اهل المذهب تکفیر
 کثیر لکن لیس من کلام الفقہاء الذین هم المجتہدون بل
 غیرہم۔ (ورق ۴۹ ب) ولا عبرۃ لغير الفقہاء۔ ۴
 فی البحر : فعلى هذا اکثر الفاظ التکفیرۃ المذکورۃ
 فی کتب الفتاوی لا یفتی بہا۔ قال المحقق ابن الہمام وقد الزمت
 نفسی ان لا افتی بشی منها۔ انتھی۔ ۵

۱۔ الاشباہ والنظائر۔ علامہ زین الدین ابراہیم بن محمد، معروف بابن نجیم ص ۱۸۹
 ۲۔ البحر الرائق شرح کنز الدقائق، زین الدین ابن نجیم۔ ص ۱۳ ج ۵ (بیروت، بلاسنہ) (بیروت ۱۴۰۰ھ)
 ۳۔ مفتی صاحب نے اس عبارت کے لیے بحر الرائق کا حوالہ درج کیا ہے، مگر راقم سطور کو یہ عبارت بحر الرائق میں متوقع
 مقامات پر نہیں ملی، بحر کا حوالہ غالباً سہو القلم ہے۔ یہ عبارت الاشباہ والنظائر کی ہے، ملاحظہ ہو منہ۔ ۱
 ۴۔ البحر الرائق ص ۱۵ ج ۵۔ باب البغاة۔

۵۔ البحر الرائق ص ۱۳ ج ۵۔ باب احکام المرتدین یہاں یہ وضاحت ضروری ہے کہ مفتی صاحب نے زیر نظر تحریر
 میں فقہی کتابوں سے کہیں پوری عبارت نقل کی ہے، کہیں اقتباسات متفرق کو مسلسل عبارت کے طور پر پیش کیا ہے،
 نیز مفتی صاحب کی نقل کی ہوئی عبارت اور ان کتابوں کے مطبوعہ متون میں پوری طرح مطابقت نہیں
 تاہم راقم سطور نے مفتی صاحب کے الفاظ کو جوں کا توں رکھا ہے، اور اختلافات کی وضاحت کی ضرورت
 نہیں سمجھی۔

قال السيد الحموى شارح الاشباه : والحق ان ما صح عن
المجتهدين فهو على حقيقته واما ما ثبت عن غيرهم فلا
يفتى به في غير التكفير، انتهى - ۱
در شرح فقه اكبر ملا على قارى است :

ما نقل في كتب الفتاوى مع جهالة قائله وعدم اظهار
دلائله ليس بحجة من ناقله ، اذ مدار الاعتقاد في المسائل
على الادلة القطعية . انما ذكره بناء على الامور التهديدية
والتغليطية . انتهى - ۲

بعد تمهيد اين مقدمات گويم که آنچه در بعضى شروح و فتاوى کفر مبهدى هديه لاهل الشرك
در نيروز آورده ، اندر زمين دادرى است که مذکور شد ، و قطع نظر از اين دبرين روايات مصرح است
که کفر مبهدى در حال (ورق ۵۰ ، الف) اعتقاد و بعظمت و بزرگى اين روز است في الفتاوى
الصغرى :-

من اهدى يوم النيروز الى انسان شيئا واراد به تعظيم
النيروز كفر - وعن ابى حفص الكبي من اهدى الى بعض
المشركين هدية في يوم النيروز ، يريد تعظيم ذلك اليوم -
كما يعظم المشركون ، فقد كفر با الله العظيم -

في فتاوى قاضى خاں : ان اهدى الى يوم النيروز
الى انسان شيئا ولم يرد تعظيم اليوم وانما فعل ذلك بناء
على عادة الناس لا يكون كفرا - واذ اتحد المجوى دعوة
طلق راس ولده وجزا صيته ، فاجاب مسلم وحضر وعوته

لا یكون كفرا، والاولی ان لا یفعل ولا یوافقهم علی ذالک.

انتہی۔ ۱۵

پس رسم نہ رہوں و دسہویا آنکہ اعیاد از شعار ہنود، بحکم بید و شاستریست بلکہ رسم است از رسوم راجپوتان ہند، نیز اگر داخل ہمیں ہلایا باشد ظاہر است کہ پیش کردن مسلمانے (دورق ۵۰ ب) در ان روز این نذر را با اعتقاد و تعظیم و تجلیل و بزرگی آن روز نیست، بلکہ حسب رسم عادت است کہ در ان روز توابع یا متبوع خود این معاملہ کنند، اگر توابع از قوم ہنود باشند، آنگاہ این فعل اگر با اعتقاد و تعظیم آن روز از ایشان بوجہ آید، بعید نیست! و اگر از اہل اسلام اند یا راے احسان محسن متصور خواہد شد، و تجلیل کا فر تعظیما کفر است:

لاحسانہ قالوا تبجیل الکافر کفر۔ قال السید الحموی

یحجب تقييدہ بان يكون تعظيما لكفرة والا يكون الاحسانہ

للمسلمين اول المعظم۔ انتہی۔ ۱۶

مگر در کراہیت آن شک نیست۔ این است آنچه در خاطر فاتر این حقیر کثیر التقصیر بعد تتبع مسائل اصلیا اعتقادیہ و مسائل فقہیہ گزشت۔ و انشاء علم بالصواب۔
مدام تجویز مراسلات خیریت معرفت خواجہ برکت اللہ صاحب کہ خانہ ایشان متصل (دورق ۵۱۔ الف) کچہری است، مسرور و مجبور میفرمودہ باشند۔ والسلام“

۱۶ شعبان ۱۲۷۰ھ / (۱۴۳) مئی ۱۸۵۳ء

ترجمہ:

مشفق و مہربان، فضائل اور خوبیوں کے جامع، مولوی صاحب! اللہ تعالیٰ آپ کو

۱۷ فتاویٰ قاضی ناں، علامہ فخر الدین حسن بن منصور اور چند اسعروف بقاضی خاں ص ۴۷

(مصطفائی کانپور۔ ۱۳۱۰ھ)

۱۸ الاشباہ والنظائر ص ۱۸۹۔ حموی شرح الاشباہ والنظائر ص ۲۶۔

۱۹ مجموعہ مکتوبات مرتبہ و مکتوبہ مولانا محمد سلیمان کاندھلوی الف ۵۱۳۔ الف

سلامت رکھے۔

بعد اظہار شوق ملاقات جو تحریر میں نہیں آسکتا، واضح ہو کہ عرصہ دراز کے بعد آپ کا دل خوش کرنے والا پرمست خط ملا۔ آل عزیز سید کے حالات معلوم ہو کر دل کو سکون و اطمینان حاصل ہوا۔ اور ان جامع فضائل کی صحت و عافیت کی اطلاع پر شکر الہی بجالایا۔

آپ نے مجھ ناچیز کے خطوط دیر سے پہنچنے کا ذکر کیا ہے، درحقیقت یہ تاخیر میری گوناگوں اور ختم نہ ہونے والی مصروفیت کی وجہ سے ہے۔ اور ان میں سے بہت سی ایسی ہیں کہ ان کی وجہ سے خیریت معلوم کرنے اور لکھنے میں توقف ایک قابل قبول عذر ہے۔ مگر میرے اور آپ کے دلی روابط اور تعلقات ان ظاہری مکافات کے پابند نہیں۔ غیر مسلموں کے سالانہ جشن اور خوشی کے موقعوں خصوصاً ہولی اور دسہرہ پرنذر گزارنے اور غیر مسلم دوستوں کو تحفے پیش کرنے کی نسبت عینی شرح کنز کی ایک عبارت سے آپ کو جو فکر لاحق ہوئی ہے، اور آپ نے اس مسئلہ میں مجھ ناچیز و گنہگار سے قول فیصل اور فتویٰ پوچھا ہے، واقف یہ ہے کہ — خود آل عزیز سے جو خدا کے فضل و کرم سے فقہاء کے اقوال میں گہری بصیرت رکھتے ہیں، یہ بات چھپی ہوئی نہیں ہے کہ — آخری دور کے علماء فقہاء یعنی مولف اشباہ و نظائر، اور ان کے ہم عصر علماء کا عہد شکوک چیزوں سے بچنے کا نہیں تھا بلکہ شبہ نے لکھا ہے :

”ہمارا زمانہ شبہات سے بچنے کا نہیں ہے۔“

افسوس ہے ہمارے زمانے پر، خصوصاً ہندوستان کے رہنے والوں پر، یہاں کے نوکری پیشہ اشخاص سخت مصیبت میں مبتلا ہیں۔ کیوں کہ یہاں کے عہدہ دار اور حکام عیسائی اور مشرک ہیں، یا گمراہ بدکردار اور اہل غرض اشخاص جو معاملات میں عیسائیوں اور مشرکین کی طرح ہیں۔ معافی کی جاگیر، اور وظیفے سب ضبط ہو گئے ہیں، سرمایہ نہ ہونے کی وجہ سے تجارت ختم ہو گئی، اور محنت مزدوری جس سے ضروریات بھی پوری نہیں ہوتی شرفاء کے لیے بہت مشکل ہے۔ اور اس کے علاوہ کوئی صورت نہیں کہ ضرورت مند مذکورہ چار طرح

کے لوگوں میں سے کسی کی ملازمت کریں —

جامع کمالات! آپ کا کام سہل اور آسان ہے، مگر ہمارے معاملات میں جو دقتیں ہیں ان کا حل ہونا ممکن نہیں :-

اے خانہ خراب نامسلمان شرم کا مقام ہے
اے بت خانوں کے دروازے کی گرد، شرم کر،
تیری تمام عمر بے مقصد گزر گئی۔ آخر کب تک؟
شرم کر شرم، دین و ایمان برباد ہو گئے شرم!

آپ کے کام میں سہولت و آسانی کی وجہ لکھنا ہوں، ممتاز اور نامور حنفی علماء کا اس پر اتفاق ہے کہ مسائل کی عام کتابوں اور مشہور فقہی کتابوں کی شرحوں میں کفر کا حکم دینے میں جو وسعت کی گئی ہے وہ صحیح اور آخری فیصلہ نہیں، صحیح یہ ہے کہ اہل ایمان میں سے کسی شخص کے کفر کا فتویٰ اس وقت تک نہیں دینا چاہیے، جب تک کہ اس کے متعلق اثر مجتہدین سے کوئی صحیح روایت منقول نہ ہو، اور اس موضوع پر فقہ کی کتابوں میں جو کچھ لکھا ہے وہ یا تو اس سے احتیاط اور ڈرانے کے لیے ہے۔ یا اس کی تاویل کی جاتی ہے جس طرح علماء اہل سنت ان احادیث کی تاویل کرتے ہیں جو گناہ کبیرہ کرنے والوں کے متعلق وارد ہیں۔ اشبائے مفسرین سے نقل کیا گیا ہے :-

کفر جبری سخت چیز ہے۔ اس لیے کسی مسلمان کو اس وقت تک اسلام سے خارج نہیں کیا جائے گا، جب تک ایک روایت بھی ایسی موجود ہو کہ اس نے کفر کا ارتکاب نہیں کیا۔

بحر الرائق میں ہے: چاہے یہ روایت ضعیف ہی ہو۔

اور اہل قبلہ میں سے کسی کے کفر کا فتویٰ نہیں دیا جائے گا، مگر اسلام سے صاف انکار پر اور کسی ایسے کام پر جو صاف طور پر انکار کے مترادف ہو، اور ہمارے علماء نے جو کچھ کہا ہے اس کا حاصل یہ ہے کہ کفر کا فتویٰ کبھی فتویٰ دینے والے کی طرف بھی لوٹ جاتا ہے۔ یہی مولف بحر الرائق

نے کہا ہے۔

ابن ہمام فرماتے ہیں : اہل مذہب کے کلام میں بہت سی باتوں پر کفر کا فتویٰ دیا گیا ہے، لیکن وہ بیانات ان علماء شریعت کے نہیں ہیں جن کو شرعی مسائل میں اجتہاد کا درجہ حاصل ہے۔ درحقیقت غیر مجتہد علماء کے اقوال ہیں، اور اس معاملے میں دوسرے درجہ کے علماء کے بیانات قابل اعتبار نہیں۔

بحر الرائق میں ہے : یہی وجہ ہے کہ بہت سے کلمات کفر و فتنہ کی کتابوں میں ذکر کئے گئے ہیں۔ ان کی وجہ سے کسی مسلمان کے کفر کا فتویٰ جاری نہیں کیا جائے گا۔ محقق ابن ہمام کا قول ہے : میں نے یہ بات اپنے اوپر لازم کر لی ہے کہ ان فقہی تصریحات میں سے کسی قول پر کفر کا فتویٰ نہیں دوں گا۔ سید حمی شارح اشباہ و نظائر کا قول ہے : اور حق یہ ہے کہ کفر کا فیصلہ کرنے میں علماء مجتہدین سے جو ثابت ہے، وہی حق ہے، ان کے علاوہ دوسرے لوگوں سے جو کچھ روایت کیا گیا ہے اس کی وجہ سے کسی کے کفر کا فتویٰ نہیں دیا جائے گا۔

ملا علی قاری کی شرح فقہ اکبر میں ہے :-

فقہ کی کتابوں میں جو نقل کیا گیا ہے۔ قائل کے تعارف اور بغیر اس کے دلائل کو ظاہر کئے، وہ اس نقل کرنے والے کی طرف سے مضبوط دلیل نہیں کیونکہ مسائل دینیہ میں اعتقاد کا دار و مدار یقینی دلائل پر ہے۔ اور اس طرح کی جو عبارتیں نقل کی گئی ہیں۔ وہ ایسی کفریہ باتوں سے ڈرانے اور احتیاط کی وجہ سے ہے۔

ان بغیر ای اصول کے بعد کہتا ہوں کہ بعض شروح اور فتاویٰ کی کتابوں میں نور و زکے موقف پر غیر مسلموں کو تحفہ دینے والے کے کفر ہونے کا حکم دیا گیا ہے، وہ کبھی اسی نوع سے ہے جو ذکر کی گئی، اور اس سے قطع نظر ان روایات میں وضاحت ہے کہ اس ہدیہ دینے والے

کے کفر کا فتویٰ اس وقت ہے جب اس دن کے با عظمت و بابرکت ہونے کا یقین رکھتا ہو۔
فتاویٰ صغریٰ میں ہے :-

’جس نے نوروز کے دن کسی شخص کو کوئی چیز تحفہ پیش کی، اور اس تحفہ سے
اس دن کی عظمت و اہمیت کا اعتراف مقصود ہے تو وہ تحفہ دینے والا دائرہ اسلام
سے خارج ہو جائے گا۔‘

اور اگر شخص کبیر سے نقل کیا گیا ہے : ’اگر کسی مسلمان نے نوروز کے موقع پر غیر
مسلموں کو کوئی تحفہ پیش کیا، اور اس تحفہ سے اس دن کی عظمت و
احترام کا ایسا خیال دل میں لایا جس طرح کافر اور مشرک اس کی تعظیم کرتے
ہیں تو اس نے درحقیقت اللہ کا انکار کیا۔‘

فتاویٰ قاضی خاں میں ہے :-
’اگر نوروز کے دن کسی شخص کو کوئی تحفہ دیا اور اس تحفہ سے اس دن کی
عظمت و احترام کی نیت نہیں ہے، بلکہ عام رواج کی وجہ سے دیا ہے
تو وہ تحفہ دینے والا کافر نہیں ہوگا۔ اور اگر کسی پارسی نے اپنے بچے کے
سر منڈانے یا نام رکھنے کی تقریب میں کسی مسلمان کو بلایا، اور وہ مسلمان
اس میں چلا گیا۔ تو یہ کافرانہ عمل نہیں ہے۔ مگر یہ بہتر یہ ہے کہ ایسی مجلسوں
میں شریک نہ ہو، اور ان معاملات میں غیر مسلموں کے نقش قدم پر
نہ چلے۔‘

اگرچہ ہولی اور دسہرہ اور دوسرے تہواروں کے موقع پر نذر پیش کرنا ہندوؤں کا
مذہبی فریضہ اور وید شاستر کے حکم سے نہیں ہے، بلکہ راجپوتانہ کے ہندوؤں کی رسومات میں
سے ایک رسم ہے، اور اگر مذہب کی رو سے یہ نذر بھی ان تحفے کا لف میں شمار کی جائے،
تو ظاہر ہے کہ کسی مسلمان کا اس دن یہ نذر پیش کرنا اس دن کی بزرگی و برتری اور اس کی اہمیت
کے عقیدہ کی وجہ سے نہیں ہوتا بلکہ عام دستور کے سبب ہے، کیونکہ ماتحت اپنے افسران کے
ساتھ یہی معاملہ کرتے ہیں۔ اگر ماتحت غیر مسلم ہوں اور وہ اس دن کی عظمت و احترام کے

خیال سے نذر پیش کریں تو تعجب نہیں، اور اگر نذرانہ پیش کرنے والے مسلمان ہوں، تو اس نذر سے اپنے محسن کی شکر گزاری کی نیت ہوتی ہے۔ اور کافر کا احترام اس کے کفر پر عقیدہ کی وجہ سے کفر ہے:-

’اس کے احسان کی وجہ سے کہا ہے کہ کافر کی تعظیم کفر ہے؛ سید حموی کا قول ہے: ’یہ شرط ضروری ہے کہ اس شخص کی تعظیم اس کے کافر ہونے کی وجہ سے کی جائے۔ یا یہ تعظیم اس شخص کے مسلمانوں پر احسانات یا اس کے عالی مرتبہ اور باجائیت ہونے کی وجہ سے ہو۔ تو یہ مسلمان تعظیم کرنے والا کافر نہیں ہوگا‘

مگر اس کے ناپسندیدہ ہونے میں شک نہیں۔ یہ مجھ ناچیز کی رائے کا حاصل ہے، جو عقاید کے بنیادی مباحث، اور فقہی مسائل کی تحقیق اور وسیع مطالعہ و جستجو پر مبنی ہے۔ امید کہ آپ خیریت کے خطوط سے خواجہ برکت اللہ کی معرفت جن کا گھر کچہری کے قریب ہے، مسرور و شاد ماں کرتے رہیں گے۔ والسلام

۱۶ شعبان سنہ ۱۲۶۰ھ / ۱۴ مئی ۱۸۵۴ء

مکتوب دوم

مولوی صاحب مشفق و مہربان جامع فضائل و مناقب سلیمک احمد تعالیٰ بعدا شتیاق ملاقات فرحت آیات کے زیادہ از حد است، واضح خاطر محبت مطاہر باد، صحیفہ مودت طراز موافقت مشون در حینے کہ خاطر فاترم بعدم دریافت صحت و خیریت آں جامع فضائل تعلق با داشت، وصول مسرت آوردہ موجب انشراح و ارتباح باطن و ظاہر گردید۔ فی الواقع کہ بسبب قیام برادر م سید احمد خاں بدخلی دریافت حال جانبین می شد۔ از روزے کہ ماموری شاں بہ بخور شدہ این سلسلہ منقطع است، مگر الحمد للہ کہ الحال سر رشته ڈاک انگریزی دربر علاء جاری است، چنانچہ مودت صحیفہ آں (ورق ۵۵ ب) مشفق ہم کہ

ٹکٹ برلغافہ اُن نصب ہو، معرفت ہمیں ڈاک رسیدہ، اگر گاہ گاہ طریقہ ارسال مکاتبات معرفت ہمیں ڈاک مسلوک باشد بعید از اتحاد قدیم نخواہد شد۔

سید احمد خاں صاحب در عشر اول رمضان المبارک کہ بحسب اتفاق تعطیل سے چہار روز متصل واقع شدہ بود بر سبیل ڈاک بخانہ خود رسیدند و بملاقات خود مسرور گردند۔ مگر تقریب بحاجہ دختر برادر کلان خود کہ بضرورت دریں روز باشد، وعدم شمول بعض اقربا درین محفل از جهت بعض واقعات خطہ از قیام نہ برداشتند و بجلت روانہ بخجور شدند۔ اللہ تعالیٰ او شان را موقر و محترم و از شر مردم آن ضلع کہ اکثر اشرار اند در حفظ و حمایت خود دارد۔ و چچی پادریان کہ کتاتہ صرف در آن تحریر و لائل بر حقیقت مذہب عیسوی بود، و بس! ورق ۵۲۔ الف۔ و دلائل ہم ہمیں دلائل مثیلاً بچوسال، بنام راقم آثم رسیدہ چچی مذکور را در جنبہ کمیشی مدرسہ کہ جمیع حکام در آنجا بودند پیش کردم، جملہ حکام بعد خواندن گفتند کہ این ترلافت پادری است تحریر جواب ضرورت ندارد، بایا و شاہ ابائیان سرکار ہرگز نموده است، بعد مراجعت انکیشی، بیچ اغنائے بآں نرفت، و آن کاغذ صرف کاغذ تو تیا شد۔ زیادہ بجز آرزو بہ دیدہ ہاچہ نورسیم۔ والسلام لے

یازدہم رمضان المبارک سنہ ۱۲۴۱ھ / ۲۸ مئی ۱۸۵۵ء

ترجمہ :-

مشفق و مہربان۔ فضائل اور خوبیوں کے مجموعے جناب مولوی صاحب، اللہ تعالیٰ

آپ کو سلامت رکھے۔

آپ سے ملاقات کے حد سے زیادہ اظہار اشتیاق کے بعد جناب والا کو معلوم ہو کہ آپ کا پرنیامیں و محبت بھرا مکتوب ایسے وقت ملا، جب آپ کی خیریت و عافیت کا بڑا انتظار تھا، اس خط نے بے حد مسرور کیا، اور طبیعت میں نشاء و نشادمانی کی بہرہ و آرا دی۔ واقعہ یہ ہے کہ ہمارے بھائی سید احمد خاں کے دلی میں رہنے کی وجہ سے دونوں کو

ایک دوسرے کا حال معلوم رہتا تھا، جس دن سے ان کا تقرر مجنور میں ہوا ہے، یہ سلسلہ ختم ہو گیا ہے۔ مگر الحمد للہ آج کل ہر علاقہ میں انگریزی ڈاک کا سلسلہ جاری ہے، چنانچہ آں عزیز کا خط جس کے نفاذ پر ٹکٹ لگا ہوا تھا اسی ڈاک کے ذریعہ پہنچا۔ اگر کبھی کبھی اسی طرح خطوط ارسال کرتے رہیں تو دیرینہ تعلقات سے بعید نہ ہوگا۔

سید احمد خاں صاحب رمضان کے پہلے عشرہ میں، جس میں اتفاق سے تین چار دن کی چھٹیاں ساتھ پڑ گئی تھیں، ڈاک گاڑی سے اپنے گھر پہنچے، اور مجھے اپنی ملاقات سے مسرت بخشی۔ مگر اپنے مرحوم بڑے بھائی کی لکھ لڑکی کی تقریب نکاح کی وجہ سے، جو خاص وجہ

۱۔ سید احمد ربیع الثانی ۱۲۷۱ھ / ۱۳ جنوری ۱۸۵۵ء کو مجنور میں صدر امین مقرر ہوئے۔
 ۲۔ مولانا نور الحسن کی یادداشت میں خطوط مکتوبہ ۲، رمضان ۱۲۷۱ھ کے اندراج کے ساتھ جس میں مفتی صاحب کے نام محمول بالا خط کا حوالہ بھی ہے، تحریر ہے: 'موصول راہ شدہ'۔
 ۳۔ سید کے بڑے بھائی، مولوی سید محمد خلیف سید محمد مفتی دہلوی۔ ۸۱۱ء میں دہلی میں پیدا ہوئے، سید احمد کے ساتھ منصفی کا امتحان دیا، مگر ناکام رہے، دوبارہ امتحان دیا اور کامیاب ہوئے، اور ضلع فتحپور میں منصف مقرر ہوئے۔ زندہ دل، شگفتہ مزاج، اور آزادانہ وضع رکھتے تھے مگر آخر میں نہایت دیندار اور باخدا ہو گئے تھے۔ ۱۳ ذی الحجہ سنہ ۱۲۷۱ھ - ۱۸۳۵ء میں وفات پائی، درگاہ حضرت خواجہ باقی باللہ میں دفن ہوئے۔ آزرہ نے تعزیتی خط میں لکھا:

قسمت نگر کر نشہ شیر عشق یافت مر گے کہ زندگی بدعا آرزو کند

مولوی سید محمد نے ۸۳۷ء میں دہلی سے سید الاخبار جاری کیا، مولوی سید سرکاری ملازم تھے، اس لیے اخبار کا اہتمام سید عبدالغفور کے سپرد تھا۔ سید اخبار میں محمد عتیق صدیقی ۸۴۸ء تک اردو اخبار نویس کمپنی کے عہد میں ۲۷، علی گڑھ، ۹۵ء اور بقول امداد صابری ۸۵۰ء تک جاری رہا تا تاریخ صحافت اردو، ص ۲۲۴ ج ۱ طبع اول، مگر مولوی سید محمد کو اردو تاریخ و ادب میں شہرت اور بقا سے دوام ان کے مطبع کے ذریعہ حاصل ہوئی۔ جو لیتھو گرافک پریس کے نام سے شروع ہوا تھا، اور ربیع الاول ۱۲۵۹ھ / اپریل ۱۸۴۲ء کے بعد کچھ دن تک مطبع سید محمد خاں بہادر کے نام سے کام کرتا رہا۔ باقی لکھ پڑ

کی بنا پر ان دنوں ہوئی تھی، اور اس محفل میں بعض عزیزوں کے شریک ہونے، نیز کچھ اور دلالت کے سبب سے اس چھٹی اور قیام سے لطف اندوز نہیں ہو سکے اور جلد ہی بجنور چلے گئے۔ اللہ تعالیٰ ان کو عزت و احترام سے رکھے، اور ضلع کے لوگوں کے شر سے جن میں اکثر شریک ہیں، محفوظ رکھے۔ کلکتہ کے پادریوں کی چھٹی میں صرف عیسائی مذہب کی حقانیت پر دلائل تھے، اور بس! اور دلائل بھی لچر اور پوچ، یہ چھٹی میرے نام بھی آئی تھی، میں نے اس کو مدرسہ کی مجلس انتظامیہ میں، جس میں تمام حکام موجود تھے، پیش کیا۔ تمام افسران نے اس کو پڑھا اور کہا: یہ پادریوں کی خرافات ہیں، اس تحریر کے جواب کی ضرورت نہیں، اور یہ تحریر

(۱۵۷ سے آگے) آخر میں سید الاخبار کے عنوان سے مشہور ہوا، انھو گرانگ پریس نے دیوان غالب، حدائق البلاغت مہبائی، جلا القلوب بذکر المحبوب سرسید کے پہلے ایڈیشن شائع کئے، مطبع سید محمد خاں بہادر سے جواہر ریزہ مہبائی طبع ہوا۔ اور سید الاخبار پریس سے آثار الصنادید سرسید احمد، اور صحیح بخاری تصحیح و حواشی مولانا احمد علی محدث سہانپوری کے اولین ایڈیشن نکلتے۔
۱۵۷ مولوی سید محمد کی یہ، نصیر بیگم زوجہ محمد میر بادشاہ ہیں، ان کی وفات جمادی الاول سنہ ۱۲۲۵ھ / مارچ سنہ ۱۹۱۴ء میں ہوئی، احاطہ حضرت خواجہ باقی باللہ میں دفن ہوئے، سنگ مزار نصب ہے۔ رجوع فرمائیے: واقعات و الحکومت دہلی، مولوی بشیر الدین احمد دہلوی۔
۱۵۸ ج ۲۔ راکر (۱۹۱۹ء)۔

۱۵۹ اہل بجنور سے معذرت کے ساتھ — دلی والے اہل بجنور کے متعلق عموماً ابھی رائے نہیں رکھتے تھے، سرسید احمد نے بھی اہل بجنور کے لیے بہت سخت کلمات استعمال کیے ہیں جس میں بعض صاف طور پر دشنام کے مترادف ہیں۔ ملاحظہ ہو: سرکشی ضلع بجنور، سرسید احمد، مرتبہ شرافت حسین مرزا، صفحہ ۷ (دہلی ۱۹۶۳ء)

۱۶۰ پادری ایڈیٹر کی چھٹی کی تفصیل کے لیے اسباب بغاوت ہند، سرسید احمد، ۱۵۱، ملاحظہ ہو۔
۱۶۱ مدرسہ دہلی سے دلی کالج مراد ہے، مفتی صاحب کالج کیٹی کے رکن، اور کالج کے منتخ بھی تھے، تفصیلات کے لیے دیکھئے: مرحوم دلی کالج۔ ڈاکٹر مولوی عبدالحق، صفحہ ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱

سرکار کے حکم یا اس کے ایما و اشارہ سے ہرگز نہیں ہے۔ اس لیے کیٹی کے اجلاس سے واپس آنے کے بعد اس تحریر کی طرف خیال بھی نہیں گیا، اور وہ کاغذ ردی میں ضائع ہوا۔
اس سے زیادہ آپ سے ملاقات کی تمنا کے علاوہ اور کیا لکھوں۔ والسلام
۱۱ رمضان مبارک سنہ ۱۲۷۱ھ / ۲۸ مئی ۱۸۵۵ء

مکتوب سوم

مولوی صاحب مشفق و مہربان جامع فضائل و مناقب سلیم اللہ تعالیٰ بعد طے مراحل اشواق و اشتیاق مشہود خاطر ذخائر میگرداند، در نزدیکی این روز با مرسلہ مودت طراز متضمن طلب و فائے ابن جوزی یا نقل آن (درق ۵۲)، از کاتب صحیح نویسی وصول آورد، مورث خرمی ہائے بے پایاں شدہ بود، اگرچہ این کتاب نادر الوجود است لیکن بلحاظ اینکه از آن جامع فضائل عزیز تر نیست، خواستم کہ بحسنہ کتاب مذکور ہمراہ برادر صاحب دالا شان سید احمد خاں روزانہ خدمت شریف کنم، چنانچہ در پارچہ ہائے چند متلفف شدہ رو بروئے سید صاحب آوردہ شد، گفتند کہ بعد نماز جمعہ برنج مصحف مجید علاقہ آنرا در گردن خود آویختہ خواہم برد۔ لیکن بضرورت روانگی ایشان بمراد آباد دفعہ قرار یافت، ازین رہگذر روانگی آن ملتوی ماندہ۔

چوں آن جامع مناقب برائے نقل آن نیز مرقوم نمودہ بودند، مشفق مولوی امام بخش صاحب یک کاتب صحیح نویسی و خوشنویسی پیدا کردہ اند۔ شروع نقل آن موقوف بر اجازت آن مشفق است، و اصل کتاب ہم حاضر! مگر طریق وصول آن مختصر در سہ طریق است یا خود بیارم، و یا مثل سید احمد خاں در آنجا (درق ۵۳ الف) رسانند، و یا بلا واسطہ بآن جامع محاسن بیارم، درین خصوص آنچہ ایما شود مطابق آن عمل آید۔

زیادہ بجز آرزوئے حصول ملاقات صوری دائمی کہ از سرگ ترین آرزو ہائے
این ناکام است چہ بر طرازم۔؟
والسلام

بست و خیم صفر سنہ ۱۲۷۲ھ / ۶ نومبر ۱۸۵۵ء

ترجمہ :-

مشفق و مہربان۔ فضائل اور خوبیوں کے جامع، مولوی صاحب۔ اللہ تعالیٰ آپ کو سلامت رکھے۔

شوق ملاقات اور تمنائے دید کے بعد معلوم ہو کہ حال میں آپ کا خط ملا، جو بے پناہ مسرت کا پیام لایا۔ آپ نے وفار ابن جوزی کا میراثی نسخہ، یا صحیح لکھنے والے کا تب کے قلم سے اس کی نقل منگوائی ہے، اگرچہ یہ کتاب بہت نادر ہے مگر تم جامع کمالات سے عزیز نہیں۔ میں نے چاہا تھا کہ کتاب کا اصل نسخہ محترم بھائی سید احمد خاں کے ذریعہ آپ کی خدمت میں روانہ کر دوں۔ چنانچہ بہت سے کپڑوں میں لپیٹ کر سید احمد صاحب کے سامنے لایا گیا۔ سید صاحب کہتے تھے کہ جمعہ کی نماز کے بعد قرآن شریف کی طرح اس کا تسبیح گلے میں ڈال کر لے جاؤں گا، مگر کسی ضرورت کی وجہ سے ان کا اچانک مراد آباد جانا تجویز ہوا، اور اس راستہ سے جانا ملتوی ہو گیا۔

آپ نے اس کی نقل کے لیے بھی لکھا تھا، اور میرے کرم فرما مولوی امام بخش صاحب

لہ الوفا فی فضائل المصطفیٰ صلی اللہ علیہ والہ وسلم، علامہ ابن جوزی کی تالیف ہے، گزشتہ حواشی میں تعارف گزر چکا ہے۔

۲ مولانا امام بخش صاحب، بن مولوی محمد بخش فاروقی تھانوی۔ تقریباً سنہ ۱۲۲۱ھ میں ولادت ہوئی، عبد اللہ نماں علوی سے تعلیم حاصل کی۔ فارسی کے بڑے عالم اور محقق تھے، تحقیق لغات، فن عروض، اور حل معانی میں بے مثال تھے۔ ۱۸۴۰ء میں چالیس روپے مہینہ پردہ کی کالج میں مدرس ہوئے۔ جنگ آزادی ۱۸۵۷ء میں گورے سپاہیوں کے ہاتھوں جرم بے گناہی میں شہید ہوئے، مدفن نامعلوم ہے۔ آذرہ نے شہادت صہبائی پر لکھا: کیوں کہ آذرہ کھل جائے نہ سودائی ہو

قتل اس طرح سے بے جرم جو صہبائی ہو

صہبائی فارسی کے بنیادی نثر نگار اور شاعر تھے، متعدد تالیفات یادگار ہیں شمس الدین فقر کی حدائق البلاغت کا اردو ترجمہ صہبائی کا مشہور کارنامہ ہے، دیگر تالیفات میں انتخاب رباعی مشہور

نے صحیح اور عمدہ لکھنے والا کتاب معلوم کر لیا ہے، مگر نقل کا کام آپ کی اجازت پر موقوف ہے، اور اصل کتاب بھی حاضر ہے، مگر اس کے آپ تک پہنچنے کے لیے تین صورتوں میں سے ایک ضروری ہے۔ یا میں لاؤں، یا سید احمد جیساکوئی شخص آپ تک پہنچائے، یا بلا کسی واسطہ کے خود آپ کے سپرد کردوں۔ اس میں آپ کی جواز ہو عمل کیا جائے۔

ختم نہ ہونے والی ملاقات کی تمنا کے سوا جو اس ناکام زندگی کی عزیز ترین آرزو ہے، اور کیا لکھوں؟

والسلام

۲۵۔ صفر سنہ ۱۲۷۲ھ / ۶ / نومبر سنہ ۱۸۵۵ء

مولانا نور الحسن کے ذخیرہ میں دستیاب مفتی صاحب کی تالیفات و تحریرات کا تعارف، اور مکتوبات آزرہ کا متن نذر قارئین ہوا۔ آخر میں مفتی صاحب کی تالیف دعارین الخطبین کے ایک ایسے نسخے کا ذکر کیا جاتا ہے، جس کا باقیات آزرہ میں ذکر نہیں ہے یہ مخطوطہ مولف کا خود نوشت ہے، مگر اس پر نام معروف نام سے کسی قدر مختلف ہے، ملتا ہے: استفادہ باب رفع الیدین من الخطبین، ترجمہ میں تحریر فرماتے ہیں:

”کتبہ محمد صدر الدین، وذلک بتاريخ ۲۷ جمادی الاولیٰ سنہ ۱۲۳۸ھ“

یہ رسالہ بارہ صفحات پر مشتمل ہے، اور مولانا نور الحسن کے نقل کئے ہوئے آٹھ رسائل کے ساتھ مجلد ہے

(بقیہ ص ۸۷ سے آگے) دواوین ممتاز ہے بعض محققین نے گلتان سخن قناد بخش صابر کو بھی صہبائی سے منسوب کیا ہے، مگر ڈاکٹر فرمان فتحپوری نے تفصیلی بحث کے بعد اس روایت کا غلط ہونا ثابت کیا ہے۔ رجوع فرمائیے اردو شعراء کے تذکرے اور تذکرہ نگاری ص ۲۴ تا ۲۷ ر لاہور ۱۹۷۲ء) صہبائی نے فارسی کی متعدد درسی کتابوں کی تحریروں لکھیں، اور حل ماہر کہی کتابیں تالیف کیں صہبائی کے تالیفات و رسائل کا مجموعہ کلیات صہبائی، منشی دین دیال نے مرتب کر کے شائع کروایا تھا۔

۱۔ اس جلد میں مولانا نور الحسن کے قلم سے مندرجہ ذیل رسائل شامل ہیں: تذکرۃ المذائب، لابن السراج، اسرار الشہادۃ، ارشاد عبد العزیز محدث، روزتہ قاضی شہناز امریاتی، اختصار رائے مسائل مولانا اسحاق والاختصار لغوی و ستفا حوت مزامیر سوالات متہ دجایات ارشاد عبد العزیز محدث، حل رسالہ برہان العاشقین از شیخ رفیع الدین یسویات، در باب البیصال ثواب و استعانت، مرجع البحرین مولانا شیخ عبدالحق محدث دہلوی، رسالہ البیصال ثواب ارشاد عبد العزیز بیان فقہائے اربعہ از علمائے حرمین۔ یہ تمام رسائل ۱۲۷۷-۱۲۷۸ھ میں کتابت ہوئے۔

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمین الصلوة والسلام علی سید المرسلین محمد و آله
 و احسین این خاک را دل روزگار و ^{محمد بن} محمد طفلی بروقت تو علم
 مکاتیب صفوات عالی صفات کبوسش و سعی هم سینه
 و از آن وقت تا الآن اینها در عرض جان ساخته بحفاظت تمام و تمام
 مالا کلام نرو خود میدانست چون که با وجود این احتیاط چندین بار
 باره باره گردیده این حقیر نیز حکم تقویم باره میدارد و عمر به پیاف
 رسیده اکنون خبر رسیدن با بگل امری باقی نیست لهذا ^{نست} است

فصل دوم در کتاب و بزرگوار کرام و علم و مقام بنام حضرت مولانا

مولوی محمد نور الحسن صاحب اعمام

کتوب ضابطه خطاب مرجع العلماء مدار الفضل حضرت ضابطه مفتی

محمد صدیق الدین نقشبند

مولانا صاحب شریف مبربان جامع فضائل و مناقب حکیم الامه عالی

بعد شوق حصول بغای بهجت افزای صوری که در قالب بحر و زیاده

و رضح خاطر مودت مظاهر مادی و حصول صحفه و لکث مستر افزا بعد

انقضای مدت ممد و در یافت احوال فرضه آل ان مرضی الخلد

و خبره اندر انواع طمانت و الشراح فاطر شدم باور در کصحت

و خبرت ان مجمع الفضائل سپاس حق سبحانه تعالی ادا کردم

ویر رسیدن ز قائم ابن بهج در کتب رقوم تیره و دود شده

غالب

غالب انسٹی ٹیوٹ نئی دہلی

فہرست

۹	جناب سید ضمیر حسن دہلوی	اداریہ
۲۳	ڈاکٹر حنیف نقوی	عہد غالب میں لال قلعے کی معاشرتی زندگی
۵۷	پروفیسر محمود الہی	غالب کا سال ولادت
		غالب کی خطوط نگاری
۶۳	جناب نورا الحسن راشد کاندھلوی	مکتوبات آزر دہ بنام مولانا نورا الحسن کاندھلوی
۹۰	ڈاکٹر نیر مسعود	غالب اور مہوس
۹۸	پروفیسر نذیر احمد	بتخانہ محمد صوفی مازندران کا ایک نادر نسخہ بھوپال میں
۱۲۴	شاہد ماہلی	غالب انسٹی ٹیوٹ کی سرگرمیاں